

El folklore en un món canviant

Carme ORIOL i CARAZO

El 15 de maig de 2015 es van celebrar a Andorra la Vella les XX Jornades de la Societat Andorrana de Ciències, unes jornades que van tenir com a objectiu oferir un espai de debat sobre el tema *El sentit del folklore avui*. En la meua intervenció, vaig voler reprendre un tema, el del folklore en un món canviant, que havia treballat anys enrere en el marc del projecte de recerca *Estudi etnogràfic d'Andorra: canvi social, patrimoni cultural i identitat*, dirigit per Dolors Comas d'Argemir i Joan Josep Pujadas, professors del departament d'Antropologia de la Universitat Rovira i Virgili. En aquest projecte, finançat pel Govern d'Andorra, la meua tasca va consistir a recollir i estudiar el folklore andorrà i, de manera especial, aquella part del folklore que anomenem literatura oral. Un dels resultats del projecte va ser el llibre *Estudi del folklore andorrà en el seu context. «La guerra d'Andorra amb els Estats Units» i altres mostres de folklore* (Oriol 1997) (figura 1).

El projecte tenia com a objectiu estudiar els canvis profunds que s'havien produït en la societat andorrana a partir de mitjan segle xx, en què Andorra va passar, d'una manera bastant ràpida, de ser una societat basada en una economia agropastoral a esdevenir una societat dedicada majoritàriament al comerç i al turisme. Dins d'aquest plantejament general, la meua recerca va consistir a estudiar com els canvis que s'havien produït en la societat andorrana afectaven el folklore i, al mateix temps, com el folklore reflectia les transformacions que havia sofert el país. Amb aquest plantejament, els mesos de juliol i agost de 1994

Figura 1. Portada del llibre *Estudi del folklore andorrà en el seu context*

Figura 2. El llibre *Llegendes d'Andorra* conté la «Llegenda de la Verge de Meritxell»

Figura 3. Cabanes de pastor. Font: Ferran Llorens. Les Salses, cabanes de pastor. Ordino -03. 16/06/2010.

<https://www.flickr.com/photos/fer55/4846117835/in/photolist-czZYnj-8oeBZM-6Qxm8s-aju54i-cHS1Uf-aju3ee-ajwTHE-ajwVyC>

vaig realitzar una trentena d'entrevistes a persones d'edats compreses entre els 18 i els 97 anys, residents en les diverses parròquies que formen el país, i majoritàriament de nacionalitat andorrana. Aquesta varietat generacional em va permetre observar com havia tingut lloc aquest procés de canvi tant en la societat com en el folklore.

Com reflecteix el títol del llibre, la idea va ser estudiar el folklore en el seu context. La perspectiva contextual d'estudi del folklore va ser una de les aportacions més importants dels folkloristes nord-americans de la segona meitat del segle XX, que influïts pel mestratge de Richard M. Dorson (1916-1981) van contribuir de forma notable al progrés de la disciplina.

Richard M. Dorson, que va ser professor de folklore a la Universitat d'Indiana des del 1957 fins a la seva mort, el 1981, va publicar un treball, encara avui de referència, en què classificava les matèries que tradicionalment han interessat els folkloristes en quatre grans grups: (1) la literatura oral; (2) la cultura material; (3) els costums populars; i (4) les interpretacions artístiques populars (Dorson 1972: 2-5). A continuació, descriurem breument cadascun d'aquests grups i, per exemplificar-los, farem esment a referents andorrans.

La literatura oral comprèn les formes tradicionals de l'expressió parlada, cantada i fònica, i inclou: la narrativa folklòrica (rondalles, llegendes, tradicions...), la cançó tradicional i les formes breus de l'expressió oral (proverbis, endevinalles, embarbussaments...). La llegenda de Meritxell (figura 2) o la parèmia *córrer la Seca, la Meca i les valls d'Andorra* són exemples d'aquest grup.

La cultura material correspon a les tècniques i les habilitats manuals transmeses de generació en generació i inclou: l'arquitectura, l'artesanía i la gastronomia populars. Les cabanes de pastor (típiques construccions de pedra seca que trobem en les valls del Pirineu i en les zones rurals de molts altres llocs) constitueixen un exemple d'arquitectura popular i, per tant, formen part d'aquest grup (figura 3).

Figura 4. El joc de bitlles constitueix un dels jocs tradicionals més populars. Font: Salvador Palomar. «Les bitlles, un patrimoni de jocs». La Teiera, 20/05/2012. <https://lateiera.wordpress.com/2012/05/20/les-bitlles-un-patrimoni-de-jocs/>

Els costums populars fan referència a les activitats que requereixen la interacció entre els grups més que no pas les realitzacions individuals. Aquest grup inclou: les festes, les processons, els jocs, les activitats recreatives, els esports i els passatemps. El joc de bitlles és un exemple de joc tradicional, que es practicava amb bitlles i bitllots de fusta, fets de forma artesanal (figura 4). I el costum-broma del Tamarro constitueix un altre exemple d'aquest grup.

Finalment, les interpretacions artístiques populars tenen a veure amb la realització d'activitats artístiques que requereixen la utilització d'instruments musicals, vestuari coreogràfic i utilitatge teatral. En aquest apartat trobem, per exemple, el ball de l'Óssa d'Encamp (figura 5).

Tot tenint en compte aquests àmbits d'estudi del folklore assenyalats per Dorson, a continuació analitzarem dos exemples extrets del llibre *Estudi del folklore andorrà en el seu context* (Oriol 1997): el proverbi *La pesseta fa bé, la pesseta fa mal, la pesseta fa l'home infernal* i el costum de l'home dels nassos, que pertanyen, respectivament, als àmbits primer i tercer que acabem de descriure.

1. "*La pesseta fa bé, la pesseta fa mal, la pesseta fa l'home infernal*"

La pesseta fa bé, la pesseta fa mal, la pesseta fa l'home infernal és un proverbi (parèmia o refrany) que, com a tal, pertany al primer dels grups establerts per Dorson: la literatura oral. El proverbi va sorgir en una entrevista realitzada a un home de 84 anys de Sornàs (Ordino), mentre conversàvem sobre les formes d'entreteniment del jovent. En el fragment de conversa que transcriu a continuació podem observar com té lloc l'aparició del proverbi. Referint-se al jovent andorrà, l'home diu:¹

I – Abans ere molt bromista, el jovent d'Andorra. Ara, no. Ara, ja ho dic: la pesseta fa bé, la pesseta fa mal, la pesseta fa l'home infernal. I ara de massa pessetes han fet tornar la gent dolents. Perquè abans hi havie molt be, la unió i molt d'això... I ara la pesseta..., molt orgull, i ha fet tornar la gent dolents.

C – I de qui l'ha après, vostè aquest refrany?

I – Pués, mira, dels vells.²

El proverbi present en la tradició oral andorrana (l'informant diu haver-lo après "dels vells") té un precedent literari ben antic. El frare i escriptor mallorquí Anselm de Turmeda en el *Llibre de bons amonestaments*, escrit el 1398, inclou el poema titulat *Elogi dels diners*, que conté,

Figura 5. Ball de l'Óssa d'Encamp. Font: Comú d'Encamp. Andorra. El Ball de l'Óssa. <http://www.comuencamp.ad/departaments/departament-de-cultura-1/festes-tradicionals/carnaval/el-ball-de-l-ossa>

1- Els torns de conversa s'identifiquen amb les sigles I (informant) i C (col·lectora).

2- Fragment de la conversa transcrita en el llibre d'Oriol (1997: 111). El text és el resultat d'una transcripció realitzada a partir d'un enregistrament sonor en què s'hi han conservat els trets dialectals propis de la parla andorrana.

Figura 6. El *Diccionari pràctic i complementari de la llengua catalana* conté un proverbi recollit a Andorra

en la segona estrofa, uns versos molt similars al proverbi recollit a Andorra. L'estrofa d'aquest poema diu així:

Diners fan bé, diners fan mal,
 diners fan l'home infernal
 e fan-lo sant celestial
 segons que els usa. (Castellet 1979: 34)

Els dos primers versos de l'estrofa del poema d'Anselm de Turmeda constitueixen, de fet, un proverbi que trobem documentat en alguns reculls de paremiologia.

Maria Conca, en el seu llibre *Paremiologia* inclou el proverbi amb la mateixa forma en què apareix en el poema (Conca 1990: 38). De la seva banda, Sebastià Farnés (1854-1934), en el tercer volum de la *Paremiologia Catalana Comparada* (1992-1999), recull exactament aquest mateix proverbi a l'entrada D 1120: "Diners fan bé, diners fan mal, / diners fan l'home infernal" i n'aporta les següents dades. En primer lloc, el documenta com a existent en la tradició oral de Sant Feliu de Codines (molt

probablement recollit pel mateix Farnés entre les darreres dècades del segle XIX i les primeres del XX). A continuació, esmenta tres reculls de proverbis que el contenen. El primer és el de Ramon Font, publicat l'any 1900 amb el títol *Refrans de la llengua catalana, aplegats, anotats i comentats per Don..., Vicari General y Arxipreste de Girona* (Font 1900: 39). El segon és el d'Antoni Bergós i Massó, que du per títol *Col·lecció de refranys catalans* (Bergós 1916: núm. 2.131). I el tercer és el de Bartomeu Barceló i Tortella, *Refranys de pagès* [s.d.: IV-102].

Pel que fa al proverbi andorrà, cal dir que no es troba documentat en els reculls esmentats. El trobem, però, a Internet en dos llocs concrets: (a) el *Diccionari pràctic i complementari* (2007-2015),³ que és la versió en línia del *Diccionari pràctic i complementari de la llengua catalana* (Oliveras 2002) (figura 6); i (b) el web *El Refranyer. Dites, refranys i maneres de dir* de José Gargallo Gregori.

(a) El *Diccionari pràctic i complementari*

En la versió en línia del diccionari, el director, Sebastià Oliveras i Duran, presenta l'obra com un treball d'equip. A l'inici del segon volum, que és el dedicat a les "locucions, frases fetes, dites i altres maneres de dir", l'equip que ha elaborat el diccionari explica que s'ha procurat que l'obra inclogui materials de tots els indrets de parla catalana. Aquests materials, tal com el mateix equip del diccionari explica, s'han obtingut escoltant converses o bé han estat localitzats en "llibres, revistes, ràdios, televisions, discos, etc., d'arreu del país".

Per al proverbi andorrà *La pesseta fa bé, la pesseta fa mal, la pesseta fa l'home infernal* el diccionari fa referència a la font d'on s'ha extret, que és precisament el llibre *Estudi del folklore andorrà en el seu context* (Oriol 1997) al qual ens estem referint. Sobre el significat

3- <<http://www.dicpc.cat/volum-2-entrades/ja-lo-seu>>. [Data de consulta 27 de gener de 2016].

del proverbi, el diccionari dóna l'explicació següent: "Els diners fan actuar les persones de manera incorrecta, deshonest i amb avarícia (Andorra); els diners corrompen, l'avarícia fa tornar els homes dolents». I, a continuació, s'inclou l'exemple extret del llibre esmentat: "Abans el jovent d'Andorra era molt bromista. Ara, no. Ara, ja ho dic: la pesseta fa bé, la pesseta fa mal, la pesseta fa l'home infernal. I ara, de massa pessetes la gent s'ha tornat dolenta –Folklore–."⁴

(b) El web *El Refranyer. Dites, refranys i maneres de dir*

José Gargallo Gregori,⁵ mestre de primària jubilat de la Vall d'Uixó (la Plana Baixa), és l'autor del web *El Refranyer. Dites, refranys i maneres de dir*. En aquest web, Gargallo hi té aplegats 44.629 refranys agrupats en 55 temes. I a l'entrada *diners*, trobem exactament el mateix proverbi recollit a Andorra: *La pesseta fa bé, la pesseta fa mal, la pesseta fa l'home infernal*,⁶ per al qual l'autor aporta el següent significat: "Els diners fan actuar les persones de manera incorrecta, deshonest i amb avarícia", que coincideix amb el que figura al *Diccionari pràctic i complementari* esmentat abans. L'autor del web no indica d'on ha tret el proverbi, però el més probable és que procedeixi d'aquest diccionari, ja que, com hem vist, la descripció del significat del proverbi és la mateixa.

L'autor del web, en la introducció a la seva col·lecció de "dites, refranys i maneres de dir", assenyalava la importància d'aquestes unitats fraseològiques com a referents culturals i com a font de saviesa. El proverbi que comentem té aquestes característiques. Com a referent cultural, n'hem vist el lligam amb els versos d'Anselm de Turmeda, de final del segle XIV. Com a font de saviesa, en tenim l'evidència en la voluntat de l'informant andorrà de transmetre una lliçó, un ensenyament: "tenir massa diners fa tornar la gent dolenta".

Finalment, l'autor del web remarca la importància dels *refranys* com a eina pedagògica i destaca la possibilitat que tenen d'adaptar-se al llarg del temps. El seu valor pedagògic va lligat a la funció que té el proverbi, que és la de transmetre un ensenyament, com hem vist anteriorment. I la seva possibilitat d'adaptació vindrà donada per la manera com la gent se'l faci seu i l'utilitzi en noves situacions. En el proverbi andorrà veiem que apareix el mot *pesseta* en lloc del genèric *diners* i, per tant, fa referència a la moneda vigent en el context que va fer possible l'existència del proverbi. Avui dia, la moneda que utilitzem no és la pesseta i, per tant, el proverbi necessitaria ser adaptat. Els proverbis, com altres gèneres del folklore, quan són utilitzats en la vida diària de forma espontània, necessiten adaptar-se i reflectir els canvis que es produeixen en la societat.

2. L'home dels nassos

L'home dels nassos és un costum popular i, per tant, forma part del tercer dels grups

4- L'abreviació «Folklore» correspon al llibre *Estudi del Folklore andorrà en el seu context* (Oriol 1997).

5- <<http://elrefranyer.com/>>. [Data de consulta 27 de gener de 2016].

6- <<http://elrefranyer.com/ref/la-pesseta-fa-b-la-pesseta-fa-mal-la-pesseta-fa-l-home-infernal>>. [Data de consulta 27 de gener de 2016].

establerts per Dorson. De fet, per ser més exactes, es tracta d'un costum que alhora té elements d'una broma i també d'un joc.

L'home dels nassos, en el vessant més tradicional, es desenvolupa de la següent manera: el 31 de desembre, darrer dia de l'any, els adults diuen als nens que veuran l'home dels nassos, que té tants nassos com dies té l'any. La imaginació dels infants els du a pensar que veuran un home molt estrany, que té un munt de nassos, sense adonar-se que només en pot tenir un, ja que a l'any només li queda un dia per acabar-se. Per tant, aquest dia, qualsevol persona que vegin pot ser l'home dels nassos.

A Andorra, el costum havia estat molt popular i tenim constància que en els anys 60 del segle xx havia pres una dimensió social. Vegem com descrivia aquest costum una dona andorrana de 38 anys que rememorava les vivències de la seva infantesa a Andorra la Vella quan ella devia tenir uns vuit o nou anys:

I lo que févom molt la canalla, nosaltres, ere buscar l'home dels nassos, això sí. El dia 31 de desembre passa l'home dels nassos [...]. Perquè ens deien:

–Heu de trobar un home que té tants nassos com dies li falta a l'any.

Clar, nosaltres buscàvom un home ple de nassos. I además ere molt divertit, perquè ens ajuntàvem tota una colla de canalla i anàvom, pués:

–Ha anat cap allà!

I demanàvom:

–Algú ha vist l'home dels nassos?

–Sí, nenes, sí, ha anat cap allà!

–Que heu vist l'home dels nassos?

–Cap a Casa de la Vall.

I natros, pués anàvem allí:

–Que heu vist l'home dels nassos?

Bueno, i ens passàvom el dia buscant l'home dels nassos. Això sí que ho recordo. Amb fred i amb botes de neu, que feve fred, aquí a Andorra. Desesperats, que no havíem trobat l'home dels nassos, tornàvom cap a casa i ens deien:

–Però que no veieu que no hi és, l'home dels nassos, que és final d'any?

–Aaaah!

El manteniment del costum de l'home dels nassos, tal com és descrit en aquest fragment d'entrevista, requereix viure en un lloc petit on els infants es moguin lliurement pel carrer i on el veïnat hi sigui present. Avui dia, els pobles i les ciutats s'han transformat molt: han crescut, hi ha més trànsit, s'han produït canvis en l'urbanisme... Tots aquests factors han fet que la pràctica d'aquest costum reculi o bé acusi modificacions en la seva forma de realització.

Així, avui dia, en moltes ciutats i pobles, el costum ha pres una dimensió institucional. A Tarragona, per exemple, que és el cas que conec bé, ha pres la forma d'un acte festiu, on els

7- Fragment de la conversa transcrita en el llibre d'Oriol (1997: 139-141). El text és el resultat d'una transcripció realitzada a partir d'un enregistrament sonor en què s'hi han conservat els trets dialectals propis de la parla andorrana. El signe [...] indica que s'hi ha suprimit un fragment.

infants poden veure l'home dels nassos en la figura d'un capgròs, amb un nas molt gran, que desfila pels carrers de la ciutat seguint un recorregut prèviament establert. L'home dels nassos va dalt d'un carro, acompanyat de patges, llença caramels i saluda els infants (figura 7). El recorregut acaba al balcó de l'ajuntament, des d'on l'home dels nassos saluda el públic assistent.

La transformació dels pobles i de les ciutats i, sobretot, el seu creixement, ha afectat el manteniment d'aquest costum tal com l'explicava la nostra informant andorrana, un costum que també es realitzava de forma similar en molts altres llocs.

Aquest costum, tal com és viscut avui dia pels tarragonins, podem dir que forma part del que alguns estudiosos han denominat *folklorisme*. El terme *folklorisme*, introduït per l'antropòleg alemany Hans Moser (1962) i divulgat entre nosaltres per Josep Martí (1996), "té a veure amb l'interès que una determinada societat sent per la cultura tradicional, que fa que en un determinat moment es reproduïxin, fora del context original, diferents aspectes d'aquest món tradicional" (Oriol 2002: 37).

El costum de l'home dels nassos, tal com es realitzava a Andorra en els anys 60 del segle xx és un bon exemple de folklore. En canvi, la forma que pren aquest costum a Tarragona entra ja en el terreny del folklorisme. I el folklorisme, com a tal, ofereix possibilitats d'estudi molt atractives que se centren en la recuperació de tradicions i en la seva adaptació als gustos i a les possibilitats que ofereix el nostre món d'avui.

Figura 7. L'home dels nassos a Tarragona.
Font: Rafael López-Monné. L'Home dels nassos al pla de la Seu, Tarragona

Carme Oriol i Carazo,

filòloga i professora al departament de Filologia
Catalana de la Universitat Rovira i Virgili

Bibliografia

- BARCELÓ I TORTELLA, BARTOMEU [s.d.]: *Refrans de pagès*. Manuscrit. 346 refrans.
- BERGÓS I MASSÓ, ANTONI (1916): *Col·lecció de refrans catalans*. Manuscrit de l'I.E.C. Transcripció d'Aureli Capmany.
- CASTELLET, JOSEP M. (ed.) (1979): *Antologia general de la poesia catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- CONCA, MARIA (1990): *Paremiologia*. València: Publicacions de la Universitat, 2a ed. [1ª ed., 1987].
- OLIVERAS I DURAN, SEBASTIÀ (dir.) (2002): *Diccionari pràctic i complementari de la llengua catalana*. 2 vols. Barcelona: La Busca edicions S. L.
- DORSON, RICHARD M. (1972): «Introduction. Concepts of folklore and folklife studies». Dins Dorson, Richard M. (ed.). *Folklore and folklife. An introduction*. Chicago, London: University of Chicago Press, p. 1-50.
- FARNÉS, SEBASTIÀ (1992-1999): *Paremiologia Catalana Comparada*. 8 vols. Barcelona: Columna.
- FONT, RAMON (1900): *Refrans de la llengua catalana, aplegats, anotats i comentats per Don..., Vicari General y Arxipreste de Girona*. Barcelona: Estampa de Fills de J. Jepús.
- MARTÍ, JOSEP (1996): *El folklorisme, uso y abuso de la tradición*. Barcelona: Ronsel.
- MOSER, HANS (1962): «Vom Folklorismus in unserer Zeit». *Zeitschrift für Volkskunde* 58, p. 177-209.
- ORIOI, CARME (1997): *Estudi del folklore andorrà en el seu context*. «La guerra d'Andorra amb els Estats Units» i altres mostres de folklore. Barcelona: Alta Fulla.
- ORIOI, CARME (2002): *Introducció a l'etnoepèica. Teoria i formes del folklore en la cultura catalana*. Valls: Cossetània.